

EFEMIZM NUTQIY HUSHYORLIKNI IFODALOVCHI VOSITALAR

Safoyeva Shodiya Ma'ruf qizi

Navoiy davlat pedagogika instituti erkin tadqiqotchisi

Ilmiy rabar: Z.Xolmanova - *Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti, o'zbek tilshunosligi kafedrasi mudirasi, f.f.d.prof. dilshodovayasina2023@gmail.com*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.16831893>

Annotatsiya. *Nutq - insonlarning bir-biri bilan o'zaro muloqot qilish, fikr almashish va ma'lumot yetkazish vositasi sifatida juda katta ahamiyatga ega. Nutqning mazmuni va shakli ijtimoiy, madaniy, siyosiy va shaxsiy omillarga bog'liq bo'lib, u insonning ruhiy holati, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlari bilan chambarchas bog'lanadi. Har bir so'z, ifoda va ibora ijtimoiy muloqotda ma'lum bir izoh va ma'no tashiydi, va shu sababli nutqning turli shakllari jamiyatda qabul qilingan normaga, odoq-axloq qoidalariga va madaniyatga moslashadi. Nutqiy madaniyat, bir tomondan, so'zlashuvning amaliy jihatlari, ya'ni nutqiy vositalar va ularning samarali qo'llanilishini o'z ichiga olsa, ikkinchi tomondan, nutqning estetik va etik jihatlari, yani insonlarni hurmat bilan ifodalash va ularning izzat-ikromini saqlashga ham alohida e'tibor qaratadi.*

Kalit so'zlar: *efemizm, nutq, muloqot, nutqiy hushyorlik, rol, munosabat, vaziyat.*

Аннотация. *Речь имеет большое значение как средство общения, обмена идеями и информацией между людьми. Содержание и форма речи зависят от социальных, культурных, политических и личностных факторов и тесно связаны с психическим состоянием, мировоззрением и моральными ценностями человека. Каждое слово, выражение и фраза несут в себе определенное толкование и значение в социальном общении, и поэтому различные формы речи адаптируются к принятым в обществе нормам, этикету и культуре. Культура речи, с одной стороны, включает в себя практические аспекты речи, то есть речевые средства и их эффективное использование, а с другой стороны, она также уделяет особое внимание эстетическим и этическим аспектам речи, то есть уважительному выражению людей и сохранению их достоинства.*

Ключевые слова: *эвфемизм, речь, общение, речевая активность, роль, отношение, ситуация.*

Annotation: *Speech is of great importance as a means of communication, exchange of ideas and information between people. The content and form of speech depend on social, cultural, political and personal factors, and it is closely related to the mental state, worldview and moral values of a person. Each word, expression and phrase carries a certain interpretation and meaning in social communication, and therefore various forms of speech adapt to the norms, etiquette and culture accepted in society. Speech culture, on the one hand, includes the practical aspects of speech, that is, speech means and their effective use, and on the other hand, it also pays special attention to the aesthetic and ethical aspects of speech, that is, respectfully expressing people and preserving their dignity.*

Key words: *euphemism, speech, communication, speech alertness, role, attitude, situation.*

KIRISH VA DOLZARBLIGI

Nutqning mazmuni va shakli ijtimoiy, madaniy, siyosiy va shaxsiy omillarga bog'liq bo'lib, u insonning ruhiy holati, dunyoqarashi va axloqiy qadriyatlari bilan

chambarchas bog‘lanadi. Har bir so‘z, ifoda va ibora ijtimoiy muloqotda ma‘lum bir izoh va ma‘no tashiydi, va shu sababli nutqning turli shakllari jamiyatda qabul qilingan normaga, odob-axloq qoidalariga va madaniyatga moslashadi. Nutqiy madaniyat, bir tomondan, so‘zlashuvning amaliy jihatlarini, ya‘ni nutqiy vositalar va ularning samarali qo‘llanilishini o‘z ichiga olsa, ikkinchi tomondan, nutqning estetik va etik jihatlariga, yani insonlarni hurmat bilan ifodalash va ularning izzat-ikromini saqlashga ham alohida e‘tibor qaratadi.

Bu borada, efemizmlar o‘zining asosiy rolini o‘ynaydi. Efemizmlar — bu so‘zlar yoki iboralardir, ular orqali nutqda qo‘pol, noxush yoki salbiy ma‘nolar yumshatiladi, ijtimoiy axloqiy normalarga mos ravishda boshqacha tarzda ifodalanadi. Efemizmlarning asosiy maqsadi nutqdagi qattiq, salbiy yoki beqaror bo‘lgan so‘zlarni yumshatish va odamlar o‘rtasida hurmat va o‘zaro tushunishni saqlashdir. Ushbu vosita, ayniqsa, nozik yoki shaxsiy mavzularda, masalan, sog‘liq, jinsiylik, o‘lim yoki muayyan ijtimoiy holatlar haqida gaplashayotganda muhim rol o‘ynaydi.

Nutqiy hushyorlikni ifodalashda efemizmlarning o‘rni ayniqsa ahamiyatlidir, chunki ular nafaqat og‘riqli yoki noqulay mavzularni yumshatadi, balki biror shaxsning axloqiy qadriyatlariga, madaniyatiga va dunyoqarashiga hurmat ko‘rsatadi. Efemizmlar nafaqat og‘zaki nutqda, balki yozma nutqda ham qo‘llanilishi mumkin. Ular, o‘z navbatida, tilni yanada zamonaviy, ehtiyotkor va ijtimoiy jihatdan maqbul qilishga yordam beradi.

Shu o‘rinda, efemizmlarning nutqiy hushyorlikni ifodalashdagi ahamiyatini, turli holatlarda qo‘llanilishini va ularning ijtimoiy va axloqiy normaga muvofiqligini tahlil qilish muhimdir. Bu tahlil orqali biz, bir tomondan, nutqni yanada nozik va ijtimoiy jihatdan maqbul qilishga erishsak, boshqa tomondan, so‘zlarning va iboralarning haqiqiy ma‘nosini tushunishga imkon yaratamiz.

METODLAR VA O‘RGANILISH DARAJASI

Evfemizmlar (yunoncha: εὐφήμη — yumshoq ifodalash) — so‘zlovchiga aytish noqulay, noo‘rin yoki qo‘pol tuyulgan so‘z va iboralarning sinonimi sifatida paydo bo‘lgan so‘zlar. Evfemizmlar salbiy voqelikni atashdan qochish, shunday voqelikning salbiy ta‘sirini yumshatish uchun xizmat qilib, kishining izzat nafsiga tegadigan, unga malol keladigan, hurmatsizlik ifodalaydigan, axloqiy me‘yorlarga zid keladigan holatlarning yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytish mumkin bo‘lmagan maxfiy voqeliklarning salbiy ta‘sirini kamaytirish, ularni yashirish, berkitish; noxush xabarni beozorroq, yumshoqroq shaklda yetkazish, ifodalash uchun ishlatiladi. Masalan, o‘ldi deyish o‘rniga olamdan o‘tdi, ko‘z yumdi, vafot etdi; tug‘di deyish o‘rniga ko‘zi yoridi, yengillashdi kabi iboralardan foydalanish. Tilda evfemizmlarning qo‘llanilishi tabiiy hodisasi bilan bog‘liq holda tarixiy etnografik hodisa sifatida shakllangan.

Evfemizmning paydo bo'lishi insoniyat tafakkuri va axloqiy qadriyatlar rivoji bilan bog'liq. U nafaqat qat'iy til hodissii (ifoda etayotgan shaxs nuqti nazarida noqulay bo'lgan birliklar o'rnida qo'llanilgan so'z, so'z birikmasi yoki gap), balki insonning nutqiy vaziyatni qaysidir ma'noda o'zgartirishga moyilligi sifatida ham namoyon bo'ladi. Maqbul so'z qo'llana turib, so'zlovchi tomonidan man etilgan (tabu) birliklar qo'llanishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nosoz muhit yumshatiladi. Man etilgan so'zlar esa insoniyat bilan tengqur deyilsa, mubolag'a bo'lmaydi. Evfemizm atamasi grek tilidan olingan bo'lib, ko'pchilik mualliflar fikriga ko'ra, noo'rin birlikning o'rinli birlikka almashinuvi sifatida qaraladi. A.A.Reformatskiy "Evfemizmlar tadiqlangan (tabulangan) so'zlar o'rniga qo'llanishga ruxst berilgan so'zlar" deya ta'rif berdi. "Лгвистический энциклопедический словарь"da esa "Evfemizm – bu so'zlovchi nazarida qo'pol, noqulay bo'lgan so'z va ifodalar o'rnida qo'llangan ularga ma'nodosh bo'lgan emotsional betaraf so'z va ifodalar" deyiladi. A.Hojiyevning 2002 -yilda qayta nashr qilingan "Lingvistik terminlar izohli lug'ati"da evfemizmga quyidagicha izoh beriladi: "Evfemizm (grek. euphemismos; eu — yaxshi, phemi — gapiraman) narsa-hodisaning yumshoq formasidagi ifodasi; qo'pol, beadab so'z, ibora va tabu o'rnida qo'pol bo'lmagan, botmaydigan so'z, iborani qo'llash. Masalan :ikkiqat so'zi o'rnida homilador, og'ir oyoqli so'zlariniqo'llash." Biroq lug'atda disfemizmga doir fikr bildirilmagan evfemik ma'no yuklangan ifodalar antik davrdan boshlab olimlarda qiziqish uyg'otgan O.M.Freydenberg tahriri ostida chopetilgan "Античные теории языкознания и стиля"nomli asarda "evfemizm" tushunchasi Demokrit, Platon, Aristotel tomonidan ham tilga olinganligi haqida ma'lumot beriladi. Demak, bu til birligi haqida qadimgi davrlardaham bilishgan, ulardan foydalanishgan va hozirga qadar iifoda etishadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Efemizmlarning nutqiy muloqotdagi o'rni va ahamiyati

Quyida efemizmlarning nutqiy xushyorlikdagi o'rnini tushuntiruvchi asosiy jihatlar keltirilgan:

1. Ijtimoiy-axloqiy noqulaylikni yumshatish: Efemizmlar insonlar orasidagi ijtimoiy munosabatlarda noqulaylik tug'dirishi mumkin bo'lgan so'zlar o'rniga yumshoqroq ifodalarni qo'llashga xizmat qiladi.

Misol: "o'ldi" o'rniga — vafot etdi, hayotdan ko'z yumdi, olamdan o'tdi

"ahmoq" o'rniga — aqli past, aqlan zaif

2. Madaniyat va e'tiqodga hurmat ifodasi: Diniy, madaniy yoki milliy qadriyatlarga hurmat belgisi sifatida efemizmlar ishlatiladi.

Misol: Shayton o'rniga — la'nati, u shaxs, yomon kuchlar

Alkogol ichimlik o'rniga — harom ichimlik, noshar'iy ichimlik

3. Tibbiy va shaxsiy mavzularni ehtiyotkorlik bilan ifodalash: Sogʻliq, jinsiylik yoki yoshga oid mavzular efemizmlar orqali noziklik bilan ifodalanadi.

Misol: Behiqlik oʻrniga — farzandsizlik

Nafaqaga chiqdi — ish faoliyatini yakunladi

4. Qattiq yoki salbiy hukmlarni yumshatish: Ogʻir tanqid oʻrniga muloyimroq, ijobiy kayfiyatdagi ifodalar ishlatiladi.

Misol: Ishdan haydaldim oʻrniga — ishdan boʻshatildim, faoliyatim tugadi

5. Ogʻzaki va yozma nutqdagi madaniy til odobini saqlash: Efemizm tilni madaniy, yumshoq va etiketka mos uslubda saqlashga xizmat qiladi. Ayniqsa, siyosiy yoki rasmiy soʻzlarda bu usul keng qoʻllaniladi.

Misol: Kambagʻal oʻrniga — past taʼminlangan, ijtimoiy himoyaga muhtoj.

1. Ijtimoiy-axloqiy noqulaylikni yumshatish:

Oʻldi → vafot etdi, hayotdan koʻz yumdi, dunyo bilan xayrlashdi

Misol: “U vafot etdi” yoki “U hayotdan koʻz yumdi” soʻzlari salbiy bir xabarni yumshoqroq va hurmatli tarzda yetkazish uchun ishlatiladi.

Ahmoq → aqli past, aqlan zaif

Misol: “U aqlan zaif” yoki “Uning fikrlash qobiliyati past” degan ifodalar shaxsni tanqid qilarkan, lekin qattiq emas.

2. Madaniyat va eʼtiqodga hurmat ifodasi:

Shaffof (yomon maʼnoda) → nozik, ehtiyotkor

Misol: “Bu masala nozik, ehtiyotkor yondashuvni talab qiladi” — shaxs yoki vaziyatga hurmat koʻrsatib, aytiladigan yomon gaplarning oldini olish.

Alkogol ichimlik → nosharʼiy ichimlik, harom ichimlik

Misol: “Nosharʼiy ichimliklar isteʼmol qilish” — bu ifoda ham diniy, ham madaniy nuqtai nazardan koʻproq hurmatli tarzda ishlatiladi.

3. Tibbiy va shaxsiy mavzularni ehtiyotkorlik bilan ifodalash:

Behiqlik → farzandsizlik

Misol: “U farzandsizlikdan aziyat chekmoqda” — bu tibbiy yoki shaxsiy muammoni xushyorlik bilan ifodalashning bir usulidir.

Nogiron → jismoniy imkoniyatlari cheklangan

Misol: “U jismoniy imkoniyatlari cheklangan shaxs” — bu usul nogironlikni ifodalashda qoʻllaniladi, shaxsni hurmat qilishni va noqulay holatni yumshatishni maqsad qiladi.

4. Qattiq yoki salbiy hukmlarni yumshatish:

Ishtaha yoʻqligi → kuchli istaksizlik

Misol: “Uda kuchli istaksizlik bor” — bu ifoda salbiy holatni yumshatib va noqulaylikni bartaraf etishda ishlatiladi..

5. Ogʻzaki va yozma nutqdagi madaniy til odobini saqlash:

Kambag'al → , ijtimoiy himoyaga muhtoj

Misol: "U past ta'minlangan oilada tarbiyalangan" — bu ifodalar kambag'allikni nozik va hurmatli tarzda aytishda ishlatiladi.

Qo'pol → nozik bo'lmagan, etikasiz

Misol: "U nozik bo'lmagan so'zlar aytdi" — bu tarzda aytilgan so'zlar, qo'pol so'zlar o'rniga ishlatiladi va odamni xushyorlik bilan tanqid qilish imkonini beradi.

XULOSA

Nutqiy hushyorlikni ifodalovchi vositalar, xususan, efemizmlar, jamiyatda ijtimoiy, madaniy va axloqiy qadriyatlarning ifodasi sifatida katta ahamiyatga ega. Ular bir tomondan, so'zlashuvni nozik va ehtiyotkor tarzda olib borishga, ikkinchi tomondan esa ijtimoiy munosabatlarda hurmat va madaniyatni saqlashga yordam beradi. Efemizmlar, ayniqsa, og'ir, noxush yoki noqulay mavzularda, masalan, o'lim, jinsiylik, farzandsizlik, jismoniy imkoniyatlarning cheklanishi kabi holatlarda qo'llaniladi. Ular shaxsiy va ijtimoiy mavzularda so'zlashuvni yumshatib, nutqdagi salbiy ta'sirlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Nutqiy xushyorlikni ifodalashda efemizmlarning asosiy vazifasi — noqulay yoki qo'pol so'zlarning o'rniga muloyim, ehtiyotkor va hurmatli so'zlar ishlatishdir. Bu, o'z navbatida, jamiyatda ijtimoiy muloqotni yengillashtiradi, insonlar orasidagi to'qnashuvlarning oldini oladi va ular o'rtasida madaniy va ijtimoiy uyg'unlikni ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmanov, A. (2004). O'zbek tilida efemizm va ularning leksik-semantik xususiyatlari. Toshkent: O'zbekiston davlat nashriyoti.
2. A'zamov, B. (2008). Nutqshunoslik va tilshunoslik: nazariy asoslar. Toshkent: Ma'naviyat va ma'rifat.
3. Jabborov, N. (2011). Nutqiy madaniyat va uning jamiyatdagi o'rnini. Toshkent: Fan va texnologiya.
4. Mansurov, R. (2010). Leksikologiya va leksikografiya: umumiy kurs. Toshkent: Yangi nashr.
5. Shomansurov, M. (2014). Til va nutq: nazariy tushunchalar va uslublar. Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti.
6. Fayzullayeva, D. (2015). Tilshunoslikda so'z birikmalari va ularning o'rnini. Toshkent: Ijtimoiy fanlar akademiyasi.